

Пшемислав Урбаньчик

Şaqāliba та Rūsiyya: ідентичності в ранніх арабських джерелах

Наші уявлення про Центральну та Східну Європу раннього Середньовіччя досить туманні: доступ історика до цієї частини континенту ускладнений нестачею та ненадійністю джерел. Археологи відкрили дивовижні матеріали, які, однак, важко «перекласти» в історичний наратив. Їхні знахідки добре локалізовані і у часі, і в просторі, але не називають ані імен, ані етнічних зв'язків.

За відсутності сучасних джерел місцевими мовами, маємо покладатися на свідчення, що походять з чотирьох різних інтелектуальних середовищ: франкського, саксонського або англосаксонського, візантійського, а також персидського, арабського або єврейського. Культурно зумовлені портрети інших суспільств, створювані в межах цих традицій, залежали від соціально зумовленої точки зору авторів, а також і непевності інформації, що опинялася у їх розпорядженні. Навіть документи, які претендували на точність — наприклад, «шпигунський» звіт (близько 848 р.), відомий як *Баварський Географ*, — виявляються оманливими після ретельної перевірки¹.

Широкі наукові дискусії з приводу надійності ранніх арабських географій і травелогів можуть виступати ілюстрацією проблем, з якими стикаються вчені, досліджуючи ранньосередньовічну Східну Європу. Ці «екзотичні» оповіді є головними, а інколи — навіть єдиними, писемними джерелами, що стосуються територій поза внутрішніми зонами обох європейських імперій, а отже — недоступних для західноєвропейських і візантійських авторів. Через це повідомлення персидських, арабських та єврейських авторів постійно привертало увагу вчених протягом останніх двохсот років. На жаль, в ісламському світі знання про північні народи здебільшого не були безпосередніми, спиралися на непрямую, часто фрагментарну інформацію, що надходила від купців — гостей Багдада — і від численних в мусульманських

---

1 Przemysław Urbańczyk, *Trudne początki Polski* [Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, Seria humanistyczna] (Wrocław, 2008), гл. 5; див. також: Przemysław Urbańczyk, “Before the Poles: Problems of Ethnic Identification in Polish Archaeology of the Early Middle Ages,” *Archaeology of Identity/Archäologie der Identität*, ed. by Walter Pohl and Mathias Mehofer [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 17] (Vienna, 2010), 203–209.

країнах рабів європейського походження. Іншою проблемою є відмінний досвід спілкування з Європою Андалуса, Магриба та Машрика, що призвело до різного типу розуміння реалій. Більше того, більшість джерел дійшла до нас у пізніх та часто недосконалих копіях. Усі ці проблеми вимагають критичного підходу, лише зрідка присутнього у спеціальній літературі.

Дві ключові колективні назви завжди були особливо важливими: *Rūs/Rūsiyya* та *Ṣaḡāliba*, яких часто ототожнюють із шведськими вікінгами та слов'янами. Іноді ці дві назви аналізувалися разом, щоб пояснити процес, в ході якого скандинави «швидко входили до слов'янської еліти, приймали слов'янські імена, мову, звичаї, і втрачали рештки своєї скандинавської ідентичності»². Згідно з іншою теорією, термін *русь* був найімовірніше пов'язаний з морськими та річковими торговцями і найманцями/піратами із середовища *Ṣaḡāliba*³. Вихід з цих суперечностей шукали у тенденції розглядати дві назви радше як неоднозначні поняття, свідчення здебільшого безуспішних спроб арабів осягнути етногеографічну розмаїтість віддалених частин Європи.

У ході цієї більш ніж столітньої дискусії так і не досягли твердих результатів, що й зрозуміло, зважаючи на те, що віддалені «спостерігачі» слов'янської Європи переслідували відмінну від нашої мету. Мусульманські географи розміщували себе в «глобальній» перспективі, намагаючись класифікувати відомий світ на «клімат», заселені різними народами, яких зображували в досить загальних рисах і деколи прикрашали принагідними *mirabilia*. Брак етногеографічних деталей не обов'язково був наслідком нестачі відповідних знань, що їх могли постачати т. зв. *раданіти*, котрі мандрували між Францією та Китаєм і часто були гостями в центральних землях халіфату. Згідно з ібн Хордадбегом⁴ та ібн ал-Факіхом⁵, ці єврейські торговці, відомі за їхньою загадковою назвою *ал-Радані́йя*, імовірно, «монополізували» широку торговельну мережу, що простягалася від Атлантичного до Тихого океанів у IX і X ст. Крім того, вони говорили кількома європейськими мовами, включно зі слов'янськими. Одного з них ми знаємо на ім'я — Ісаака, котрий у 797 р. долучився до посольства Карла Великого до славетного халіфа Гаруна ал-Рашида. Очевидно, його найняли, бо володів цінними лінгвістичними, географічними та логістичними знаннями, необхідними у такій подорожі. Можливо, саме завдяки цій досвідченості йому єдиному з посольства вдалося повернутися до Франції⁶.

2 Pavel Markovich Dolukhanov, *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rūs* (London, 1996), 195.

3 Peter Benjamin Golden, 'Rus,' *EP*, vol. 8 (1995), 618–629.

4 Ibn Khurradadhbih, *Kitāb al-masālik wa' l-mamālik*, trans. Tadeusz Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* (4 vols, Wrocław, 1956–1988), vol. 1, 75.

5 Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldan*, trans. Tadeusz Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* 4 vols (Wrocław, 1956–1988), vol. 2/1, 29.

6 Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 119.

Два доступні нам безпосередні звіти про особисті подорожі у регіони, що нас цікавлять — ібн Фадлана та Ібрагіма ібн Якуба — засвідчують, що арабські мандрівники зосереджували увагу на з'ясуванні політичних організацій, релігійних відмінностей та економічних можливостей. Етно-топографічної ретельності, якої для опису культурної складності Європи вимагали б ми, не варто очікувати від ранньосередньовічних арабських авторів. Отож, аналіз їхніх оповідей у відриві одне від одного наражається на серйозні проблеми інтерпретації. Навіть такі багаті на інформацію джерела, як тревелог ібн Фадлана, можуть вести до різних тлумачень його «етнічної» термінології⁷.

Подолати ці історіографічні труднощі можна шляхом розгляду всіх доступних свідчень, що часто залучалися окремо. Короткі нотатки, довгі подорожні записки і розрізнені коментарі, позірною позбавлені ясності і важливості, будучи розміщеними у хронологічному порядку і включеними до історичного контексту, можуть чимало розповісти про мінливий етнічний ландшафт ранньосередньовічної Східної Європи.

***

Найстарші тексти із згадками *Сакаліба* були написані у другій половині IX ст., наприклад, ал-Фазарі (?—796/806). Вони являють собою лише короткі ремарки, які поміщають «землю слов'ян» (arḍ al-şaqālība) десь у Європі⁸. Коли персидські географи почали звертати увагу на *Сакаліба*, в Омейядському халіфаті мали дуже розпливчасті знання про етногеографічну структуру далекої Європи. Щоправда, *Сакаліба* розглядалися як важливі жителі континенту і згадувалися часто. Першим географом, котрий локалізував їх точніше, був ал-Хорезмі (бл. 780 — бл. 850) у своїй *Книзі картини Землі* (Kitāb şūrat al-arḍ), написаній у другій чверті IX ст. З неї ми дізнаємося, що «земля Германія тотожна землі слов'ян»⁹.

Персидський начальник пошти Абасидів, ібн Хордадбег (бл. 820 — бл. 912), близько 847 р. написав першу версію своєї *Книги шляхів і царств* (Kitāb al-masālik a'l-mamālik). Він розділив Європу на чотири частини: Андалусію, [землю] слов'ян, Візантію і Франкію¹⁰. Прикметно, що він співвідніс три частини з політичними назвами (al-Andalus, al-Rum та Firanja) і одну — з етнонімом (al-şaqālība), що добре відображає геополітичну ситуацію початку IX ст., коли на широких просторах, заселених слов'янами, не існувало ще жодної держави.

7 Див.: James E. Montgomery, "Ibn Faḍlān and the Rūsiyyah," *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 3 (2000), 1–25.

8 Urszula Lewicka-Rajewska, *Arabskie opisanie Słowian* [Prace etnologiczne, 15] (Wrocław, 2004), 17.

9 Al-Khūwārizmī, *Kitāb şūrat al-arḍ*, trans. Tadeusz Lewicki, *Zrōdła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* (4 vols, Wrocław, 1956–1988), vol. 1, 23.

10 Ibn Khurrahadhbih, *Kitāb al-masālik*, trans. Lewicki, vol. 1, 79.

Ібн Хордадбег уявляв, що «землі *Ṣaqāliba* ... лежать на північ від Андалузії»¹¹ імовірно, через те, що слов'янські, як і франкські та лангобардські, раби прибували на іберійські ринки з півночі. Інших слов'ян він правильно розміщував на північний захід від Македонії¹². Він був свідомий того, що слов'янські поселення простягалися до Східної Європи, де інші слов'яни були ним вірно розташовані «на півночі» між хозарами і аварами¹³. Усі північні землі були для Ібн Хордадбега *Ṣaqalabiya*, і навіть Ітіль (Волга) названо «Слов'янською річкою»¹⁴. Він згадував купців *al-Rūs*, які приходили через Хозарію до Багдаду. Вони належали до «одного з племен *Ṣaqāliba*» і були християнами¹⁵.

Цей опис може здаватися плутаним, якщо ми поділяємо традиційну ідентифікацію *al-Rūs* як скандинавів. Ібн Хордадбег однак стверджує, що *al-Rūs* використовували якихось слов'янських перекладачів у Багдаді, і навіть хизується знанням того, що «цар *al-ṣaqāliba* зветься *Qnaz*»¹⁶. Цей давній слов'янський термін (польське *kniaź*) засвідчує прямий контакт зі слов'янами. Цитата виключає лінгвістичну плутатину і підтверджує слов'янську належність *Ṣaqāliba* Ібн Хордадбега. Отож, ми повинні прийняти, що купці, які використовували слов'янських рабів у Багдаді як перекладачів, й самі були слов'яномовними або принаймні добре говорили по-слов'янському.

Беручи до уваги їхнє імовірне християнство, можна вважати, що вони були, або включали, мораван. Християнська Велика Моравія з середини IX ст. була значною політичною силою і контролювала стратегічну дорогу через Карпати уздовж трансконтинентального шляху між сходом і заходом у напрямку до Волги і звідти до Хозарії і Багдаду. В усякому разі, ми повинні прийняти, що описані Ібн Хордадбегом руси належали до слов'ян, або включали їх.

У джерелах IX ст., написаних у західних провінціях, Андалузії і Магрібі/Іфрікії, *Ṣaqāliba* також часто згадувалися, але не як жителі далеких земель, а як місцеві дійові особи. Слов'яни-слуги, очевидно, брали активну участь у внутрішніх справах цих провінцій. Постійна присутність численних *Ṣaqāliba* безперервний доплив нових рабів з Європи означав, що вони «не втрачали рідної мови,.. бо могли знайти співвітчизників серед численних рабів, що служили при дворі»¹⁷. З лінгвістичною ідентифікацією цих людей не виникало жодних труднощів. Так, в період правління Аглабідів (800–909) «автори зазвичай прикладали назву *Ṣaqāliba* до слов'ян. У тих працях, що запозичу-

11 Ibn Khurradadhbih, *Kitāb al-masālik*, trans. Lewicki, vol. 1, 67.

12 Ibn Khurradadhbih, *Kitāb al-masālik*, trans. Lewicki, vol. 1, 71.

13 Ibn Khurradadhbih, *Kitāb al-masālik*, trans. Lewicki, vol. 1, 73.

14 Ibn Khurradadhbih, *Kitāb al-masālik*, trans. Lewicki, vol. 1, 73, 75.

15 Ibn Khurradadhbih, *Kitāb al-masālik*, trans. Lewicki, vol. 1, 77.

16 Ibn Khurradadhbih, *Kitāb al-masālik*, trans. Lewicki, vol. 1, 67.

17 Dmitrij Mishin, "The Saqaliba slaves in the Aghlabid state," *Annual of Medieval Studies at the CEU, 1996–1997* (1998), 244.

вали відомості з других рук, слово *Şaqāliba* іноді застосовувалося і щодо не-слов'ян, але лише через невірне використання компіляторами чужих матеріалів»¹⁸. Примітно, що іранець, відомий як ібн ал-Факіх, у своїй *Книзі країн/міст* (*Kitāb al-buldān*, 902–903) стверджував, що «купці *Şaqāliba* привозять шкури лисиць і бобрів з найвіддаленіших *Şaqlabiyya* ... Часом вони приходять від моря *Şaqāliba* [Балтійського] по річці, що зветься рікою *Şaqāliba* [Волга]»¹⁹. Ці дві розповіді видатних географів дозволяють нам піддати сумніву традиційну думку про домінування у Східній Європі скандинавів, які активно експлуатували ресурси населених пасивними слов'янами земель.

Ібн ал-Факіх також повідомляє нам, що «слов'яни мають хрести»²⁰, а це в його часи могло вже вказувати не тільки на мораван, а й на балканських болгар, які охрестилися 866 року і швидко слов'янізувалися. Він міг також мати на увазі численних слов'янських мешканців візантійської Греції. Цей третій варіант отримує серйозну підтримку в його ж переконанні, що слов'янська мова була другою за важливістю у Візантії, де «всі слов'яни і греки були християнами»²¹.

Інший персидський географ, ібн Русте, уклав *Книгу дорогоцінних коштовностей* (*Kitāb al-a'lāq al-naḥḥa*) близько 903 р. Він чітко відрізняв *Şaqāliba*, які дотримувалися кремації у поховальному обряді, та *Rūs*, які ховали тіла померлих. Його знання про слов'янську культуру нагадують типову збірку різноманітних *mirabilia*, але загальне уявлення про межі розселення слов'ян виявляється правильним. Слідом за працею Ахмада ібн Мухаммада ібн Катіра ал-Фаргані²², середини IX ст., ібн Русте вірно визнав слов'янами людей, що жили на захід від балканських болгар²³, також тих, що жив на північ від старої країни мадярів у зоні причорноморських степів²⁴, і так само тих, хто населяв землі на захід від волзьких болгар²⁵.

З-поміж авторів з Машріку лише ібн Фадлан ґрунтувався на особистому досвіді: він відвідав Східну Європу у складі посольства, відправленого у 921–922 рр. халіфом ал-Муктадіром. У своїй *Книзі про царя слов'ян* (*Kitāb ila Malik al-Şaqāliba*) він описав свій візит до *balad Şaqāliba* (землі слов'ян), якою управляв *malik al-Şaqāliba* (цар слов'ян), котрим, на жаль, виявляється

18 Dmitriy Mishin, "Şaqlabi Servants in Islamic Spain and North Africa in the Early Middle Ages," *Annual of Medieval Studies at the CEU, 2000* (2000), 312.

19 Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldān*, trans. Lewicki, vol. 2/1, 29.

20 Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldān*, trans. Lewicki, vol. 2/1, 21.

21 Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldān*, trans. Lewicki, vol. 2/1, 23.

22 Tadeusz Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 193.

23 Ibn Rustah, *Kitāb al-a'lāq al-naḥḥa*, trans. Tadeusz Lewicki, Anna Kmiotowicz, Franciszek Kmiotowicz and Maria Czapkiewicz, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* (4 vols, Wrocław, 1956–88), vol. 2/2, 25, 27.

24 Ibn Rustah, *Kitāb al-a'lāq al-naḥḥa*, trans. Tadeusz Lewicki, 35.

25 Ibn Rustah, *Kitāb al-a'lāq al-naḥḥa*, trans. Tadeusz Lewicki, 31, 35.

Алмуш, син Шилки — мусульманський правитель волзьких болгар²⁶. Утім, Фадлан двічі згадав вірні титули Алмуша: *malik Bulgar* і *amir Bulgar*. Ця суперечність привела башкирського історика Ахмеда Закі Валіді Тогана, який у 1932 р. відкрив найдавніший (XI ст.) список оповіді ібн Фадлана, до висновку, що назва *Ṣaqāliba* у халіфаті була неоднозначною і не обов'язково позначала слов'ян в арабських текстах²⁷.

Прийняти настільки радикальну думку щодо всіх арабських джерел означало б підважити їхню цінність для будь-якої дискусії про ранніх слов'ян. Твердження може бути справедливе лише щодо травелогу ібн Фадлана, де волзькі болгари справді визначені як *Ṣaqāliba*. Очевидно, Фадлан не мав жодного уявлення про те, ким були ранньосередньовічні слов'яни, де вони жили, а також якими були їхня мова та релігія. Він просто знав, що *Ṣaqāliba* були важливими мешканцями півночі. Або, імовірно, болгарський правитель представляв себе як «царя *Ṣaqāliba*», намагаючись справити враження на халіфа широтою своєї влади. Можна запропонувати й інше пояснення, щоправда засноване на ненадійній, значно пізнішій, оповіді ал-Дамашкі та ал-Атіра, про те, що волзькі болгари вважали себе нащадками і тюрків, і слов'ян²⁸.

Щоб подолати суперечність, ми повинні радше звернутися до ситуації на Балканах на початку X ст. Там, на південь від нижнього Дунаю, жили нащадки тих болгар, котрі у 681 р. мігрували зі сходу і оселилися відповідно до угоди з візантійським імператором, щоб стримати балканських слов'ян. Згідно з ал-Фазарі, ал-Фаргані, ібн Кутайбою та ібн Русте, болгары, населяючи регіон у VIII і IX ст., чітко відрізнялися від слов'ян²⁹. Поступова слов'янізація цієї гілки болгар призвела до того, що цар Симеон у 893 р. проголосив слов'янську офіційною мовою спілкування в межах власних володінь. Цю зміну мовної ідентичності відзначив такий зовнішній спостерігач, як Ібрагім бен Якуб, який у 965 р. згадав балканських болгар серед племен *Ṣaqāliba*. Отже, відома у вчених арабських колах слов'янська ідентичність балканських болгар була, вірогідно, поширена на всі народи, які носили тотожне ім'я (болгари). Звідси ібн Фадлан, навіть до початку своєї подорожі, знав, що болгары (волзькі) є *Ṣaqāliba*, і це розуміння призвело до некритичного прикладання цього етноніму до тюркських болгар, що жили в районі верхньої Волги. Подібне упередження можна запідозрити і з того факту, що навіть у

26 Ahmed Zeki Validi Togan, *Ibn Faḍlān's Reisebericht* [Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 24,3] (Leipzig, 1939; repr. Frankfurt am Main, 1994), 12f, 17, 36, 57, 58.

27 Togan, *Ibn Faḍlān's Reisebericht*, 104f.

28 Anna Kmiotowicz, Franciszek Kmiotowicz and Tadeusz Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* (4 vols, Wrocław, 1956–88), vol. 3, 118.

29 Al-Fazā'irī, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 24; al-Fargani, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 193; Ibn Qutayba, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 203; Ibn Rustah, *Kitāb al-a'lāq al-naḥīsa*, trans. Lewicki, Kmiotowicz, Kmiotowicz and Czapkiewicz, vol. 2/2, 25.

Багдаді він визначив свого болгарського перекладача Барса як «слов'янина»³⁰.

Між 943 і 955 рр. ал-Масуді (896–956) написав три версії твору *Золоті луки і копальні дорогоцінностей* (Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar), в якому поєднав історію та географію. Опис ал-Масуді відомого світу був частково заснований на його власному великому досвіді мандрівника. Найдальша північ, якої він дістався, — це регіон Каспійського моря; але він також включив до твору наявну інформацію про слов'ян³¹. Він усвідомлював, що слов'яни заселяють значні території, які простягаються від франків до хозар, але його етногеографія слов'ян була хаотичною. Він згадав «племінні» назви (наприклад, Ostotrana, Man'ín, Manabin, Šachin, Gušanin, Braničabin) та імовірно князівські імена (наприклад, Madžak, Basklabi'ć, Ćirana), які не піддаються сьогодні ідентифікації. Єдина конкретна (і правильна) інформація стосується трупоспалення у слов'ян³², повторена ібн Вахсія ал-Калдані — сучасником ал-Масуді³³.

Описуючи мусульманську Іспанію, яку він особисто відвідував, ал-Масуді згадає відомих мешканців «Півночі» і «Заходу», що включали не тільки франків, а й русь і слов'ян. Це вказує на усвідомлення відмінних «етнічностей» цих народів. Більше того, Ібн Хаукаль, котрий відвідував Андалузію у 949 р., згадає *Şaḡālība* як виразно окремих учасників піратських нападів на іспанське узбережжя³⁴. Він був цілком свідомий етнічного розмаїття південно-східної Європи, бо згадав ще тюрків, печенігів і болгар серед нападників.

На відміну від усіх вищевказаних арабомовних авторів, єврейський купець з Андалузії, Ібрагім бен Якуб (близько 912 р. — після 966 р.), особисто відвідав слов'янські землі, коли у 965 р. перебував у складі посольства, надісланого кордовським халіфом ал-Хакамом II до імператора Оттона I. Його оповідь сповнена деталей, і навіть можна розпізнати деякі слов'янські слова (наприклад, *ghrad* = град, фортеця; *meh* = мох; *istba* = кімната, приміщення; *tetra* = тетерук), що не лишає сумнівів з приводу того, кого він мав на увазі під *Şaḡālība*. Він бачив, що слов'яни складаються з «різноманітних народів» і вірно повідомляє нам, що «країна слов'ян простягається від Сирійського моря [східне Середземномор'я] до Навколишнього [Балтійського] моря на півночі»³⁵. Він також звертає увагу на поточну політичну ситуацію і правиль-

30 Див. переклад: Montgomery, "Ibn Fadlān," 13.

31 Al-Mas'ūdī, *Les prairies d'or*, cc. 34 and 67, ed. Charles Barbier de Meynard and Pavet de Courteille (9 vols, Paris, 1861–1877), vol. 3, 76–8 та vol. 4, 61–71.

32 Al-Mas'ūdī, *Les prairies d'or*, c. 24, vol. 2, 151–240.

33 Ibn Wahsiya al-Kaldani, *Kitab al-Filaha an-nabatiya*, trans. Tadeusz Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* (4 vols, Wrocław, 1956–88), vol. 2/1, 158.

34 Див.: Ann Christys, "The Vikings in the South through Arab Eyes," *Visions of Community in the Post-Roman World The West, Byzantium and the Islamic World, 300–1100*, ed. by Walter Pohl, Clemens Gantner, Richard Payne (Farnham and Burlington, VT, 2012), 447–458.

35 Переклад див.: Dmitrij Mishin, "Ibrahim ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account on the Slavs from the Middle of the Tenth Century," *Annual of Medieval Studies at the CEU, 1994–95* (1996), 184.

но визначає та стисло описує держави ободритів на чолі з Naqun (Након), чехів на чолі з Boyslav (Болеславом I), поляків на чолі з Mashaqqah (Мешко I) і болгар³⁶. Слов'янську приналежність балканських болгар підтримує й вірне твердження Ібрагіма про те, що вони «переклали Євангеліє на слов'янську мову» після того, як «прийняли християнство у країні Рум [Візантія]»³⁷.

Цей стислий огляд демонструє, що географічні знання про місця проживання слов'ян в арабомовних країнах були в основному правильними, незважаючи на нестачу етногеографічних деталей. Використання ібн Хордадбегом та Ібрагімом бен Якубом безсумнівно слов'янської термінології не залишає сумнівів щодо «етнічної»/мовної ідентичності *Saqaliba*. Такий висновок не підважує очевидна помилка ібн Фадлана, якого, напевно, ввела в оману присутність у Європі двох видів болгар, з яких балканські вже зазнали повної слов'янізації.

***

Етнічність *русі* також широко дискутувалася більш, ніж століття багатьма вченими, яким було важко вхопити конотації цієї назви. Як відповідь довгий час панівному переконанню, що *русь* були скандинавського (а саме шведського) походження³⁸, в Росії розвинулася специфічна течія цієї дискусії. Так звана антинорманістська теорія активно просувалася радянською історіографією, що не дозволяла «іноземцям» бути засновниками держави Київська Русь — погляд, що досі приймається багатьма східноєвропейськими дослідниками, котрі стверджують, ніби *русь* були справжніми слов'янами. У менш радикальному варіанті доводили, що «арабські письменники ... розглядали *ар-рус* як воїнів і купців незалежно від їхньої етнічної належності. Те саме стосується й візантійських джерел»³⁹.

Це, політично вмотивоване, поняття багатоетнічності *русі* недавно знайшло широку підтримку серед вчених, які досліджують арабські джерела. Деякі з них спробували уникнути цього складного питання, вважаючи, що «принципове історичне питання не в тому, чи *русь* були скандинавами чи слов'янами, а радше у тому, наскільки швидко ці скандинавські *русь* розчинилися у слов'янському житті і культурі»⁴⁰. На противагу цьому, Джеймс Монтгомері висловив думку, що «Русія ... є добрим прикладом етнічної/соціальної розмитості, комбінування, як їх описує ібн Фадлан, ... водночас і

36 Dmitrij Mishin, "Ibrahim ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account on the Slavs from the Middle of the Tenth Century," 184–189.

37 Dmitrij Mishin, "Ibrahim ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account on the Slavs from the Middle of the Tenth Century," 189.

38 Див., напр.: Peter Hayes Sawyer, *Kings and Vikings: Scandinavia and Europe AD 700–1100* (London, 1989), 29.

39 Dolukhanov, *Early Slavs*, 190.

40 Francis Donald Logan, *The Vikings in History* (London, 1991), 203.

суто варязьких (серед іншого, одяг), і хозарських (царська влада) етнічних рис»⁴¹ з деякими ритуальними елементами, притаманними слов'янським традиціям⁴². Це могло б означати, що (як і у випадку раданітів ібн Хордадбега⁴³) назва *рус* у халіфаті могла позначати тільки «торговельну і політичну організацію» без уваги до етнічності її учасників⁴⁴.

Проте, огляд доступних джерел показує, що для багатьох арабських авторів термін *рус* мав сильні нордичні конотації. Саме тому ал-Якубі, як і Ліутпранд Кремонський, вважав, що *ар-рус* захопили і пограбували Севілью у 844 р.⁴⁵ Ал-Масуді також заявляв, що *рус* атакували Андалузію незадовго до 912/913 р. Ці свідчення показують, як етнічні упередження призводили до помилкового ототожнення західноєвропейських вікінгів/норманів зі східноєвропейськими *рус*. Отже, вони не можуть використовуватися для підтвердження переважно нордичної ідентифікації *рус* у середовищі вченої еліти халіфату.

Ібн Русте, котрий чітко відрізняв *Şaqāliba* від *рус*, на диво багато міг повідомити про стиль життя останніх⁴⁶. Вони змальовані як рухливі воїни-купці, які не займаються землеробством і здебільшого пересуваються по воді. Крім торгівлі вони експлуатують своїх слов'янських сусідів, котрих забирають в рабство і продають на східних ринках у Волзькій Болгарії або Хозарії.

Ібн Фадлан описував свої власні спостереження над специфічними рисами і подібностями у поведінці різних тубільців, яких він зустрічав під час довгої подорожі до Волзької Болгарії у 921–922 рр. Вирушаючи з Багдаду, він вже знав, що на шляху на північ він побуває у «країні турків, хозар, рус, сакаліба, башкір та інших»⁴⁷. Отже він використав доступні у халіфаті ресурси і зібрав підходящу поліетнічну/багатомовну групу людей для арабо-болгарських переговорів: турка Такіна, хозарина Абдаллу бен Башту, руса Савсана і слов'янина [= волзького болгарина] Барса⁴⁸. Дехто з цих корисних людей, як Савсан, Такін і Барс, були навіть включені до делегації⁴⁹, в якій, як не дивно, ібн Фадлан був «єдиним арабом»⁵⁰. Ці приготування показують професіоналізм дипломатичної служби халіфа, що намагалася ретельно спланувати ключові елементи довгої подорожі. Коли ж широка мовна компетентність самих делегатів була недостатньою, вони наймали місцевих «провід-

---

41 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 4f.

42 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 32, 35, 65.

43 Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 75.

44 Golden, "Rus," 621.

45 Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 251.

46 Lewicki, Kmiotowicz, Kmiotowicz and Czapkiewicz, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 2/2, 39–43.

47 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 12.

48 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 13.

49 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 21, 47.

50 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 41.

ників» або «перекладачів», які ставали в пригоді в разі потреби перекладу усних переговорів.

Утім, навіть якщо ібн Фадлан усвідомлював етнічне розмаїття північних країн, його попередні етнографічні знання мали бути дуже обмеженими. Читаючи його звіт, можна запідозрити, що він використовував наперед підготовлений перелік питань, на які він намагався знайти відповідь кожного разу, коли його делегація опинялася серед нового народу. Найбільш цікавими для нього були: зовнішній вигляд тубільців, їхнє статеве життя, поховальний обряд, їхня релігія і політичний устрій, на чолі якого мав стояти «цар». Він також прагнув класифікувати усі народи згідно з їхньою релігією, як мусульман, християн, юдеїв та невірних (kuffar), серед яких опинялися усі ті дивні люди, хто поклонявся вогню, дерев'яним ідолам, джиннам, дерев'яним фалосам, зміям, риbam і птахам.

Ми можемо припускати, що його інструкції спонукали до особливої уваги до *Русійя* і *Сакаліба* (в його випадку останні були волзькими болгарами), яких він описав дуже детально. Важливість перших засвідчує призначення руса Савсана офіційним послом халіфа. Здається, ібн Фадлан активно цікавився саме цими людьми, не виявляючи особливого інтересу до інших. Він, отже, цілком вдовольнився інформацією, що болгарський цар брав податок з «русі та інших народів різного походження», і не переймався іменами тих «інших»⁵¹. Свій опис очікуваної зустрічі з *Русійя* він задоволено починає, проголошуючи: «я бачив Русійя»⁵². Він не приховував своїх неоднозначних емоцій, що були сумішшю захоплення від їхньої фізичної привабливості та огиди до них як «найбрудніших з усіх творинь господа», котрі нехтували елементарною гігієною і вирізнялися неприйнятною сексуальною поведінкою⁵³.

Його прагнення створити опис *Русійя* вилилося у звіт, до якого він доволі штучно включив впізнавані скандинавські, слов'янські та хозарські елементи. Або, можливо, ми повинні сприймати цей опис як ще одне важливе свідчення того, що руські купці початку X ст. склалися з представників різноманітних народів. Така інтерпретація, здається, підтверджується свідченням ал-Масуді, що вони «складаються з багатьох різних народів». Ще точнішим був ал-Істахрі, котрий у своїй версії *Книги доріг і царств* (укладеній між 933 і 950 pp.) написав, що «русь складаються з трьох племен». Анонімний автор *Країв світу* (Худуд ал-Алам)⁵⁴ писав про «три центри Русі». Це було повторено ібн Хаукалем, котрий завершив власну версію *Книги доріг і царств* близько 988 р. Ідея поділу *русі* на три частини перетворилася на кліше серед вченої еліти халіфату X ст., яка, принаймні до хрещення князя Володимира

51 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 58.

52 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 59.

53 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 60.

54 Hudud al-alam, *The Regions of the World: A Persian Geography 372 A.H.—982 A.D.*, ed. Vladimir F. Minorski [E.J.W. Gibb Memorial Series, N.S., 11] (London, 1937), 159.

у 988 р., явно не сприймала руську державу за етнічно або культурно однорідну.

Ібрагім бен Якуб у 965 р. не ототожнив Київську Русь зі слов'янами, але правильно розмістив її на схід від держави Мешка I. Він також писав, що слов'янські купці доставляють свої товари до Візантії через країну Русь, використовуючи традиційний торговельний шлях з Регенсбурга до Праги, Кракова і Києва. Він чітко відрізняв слов'ян від *русі*, яка подорожувала між Прагою і Краковом⁵⁵, тобто шляхом, який вів з Києва. Таке розрізнення означає, що інформатори Ібрагіма у Чехії 965 р. не визнавали слов'янського походження підлеглих князя Святослава. Більше того, він повідомляє, що «північні племена підпорядкували деяких [слов'ян] і живуть серед них донині» і що «багато північних племен говорять слов'янською мовою, бо вони змішані зі слов'янами»⁵⁶. Подібний опис підтверджує наше знання про те, що скандинавські предки Святослава оселилися серед східних слов'ян близько 882 р. і продемонстрували свою солідарність з попереднім слов'яномовним населенням, впровадивши у своїй династії слов'янські імена у 940-х рр.

Відокремлення Ібрагімом бен Якубом *русі* від слов'ян в етнічному, культурному і політичному плані означає, що гіпотетична слов'янізація держави Святослава не була завершена близько 965 р., як часто стверджували. Мабуть, початкова поліетнічність зберігалася ще довго після 882 р., коли у Києві «були варяги і слов'яни, й інші, і назвалися руссю»⁵⁷. Спільна назва більше відсилала до політичних фактів, ніж до етнокультурної реальності, і жителі руської держави зберігали свої культурні та мовні відмінності, що було видно зовнішнім спостерігачам і зафіксовано в арабських джерелах.

Археологічні дані підтвердили стійку культурну та етнічну різноманітність Київської держави. Знаменитий курганний могильник в Гньоздовому засвідчує, що у X ст., щонайменш до 979 р. (наймолодша дендродата), «нормани, які тут залишалися, жили і вмирили, зберігали свою ідентичність, водночас додаючи до неї нові риси через запозичення різноманітних елементів з різних східноєвропейських культур»⁵⁸. Великий курган Чорна могила, насипаний у середині X ст. на південний захід від Чернігова, «був могилою чоловіка, похованого за обрядом, в якому змішалися кочівницькі та норманські традиції»⁵⁹. Матеріали розкопок на Рюриковому Городищі біля озера Ільмень показують, що «населення було етнічно змішане, з елементами як скандинавів, так і слов'ян». У Новгороді кінця X ст. «матеріальна культура жителів була під впливом слов'ян, балтійських фінів і скандинавів». Подібна етнічна

55 Mishin, "Ibrahim ibn-Ya'qub," 186.

56 Mishin, "Ibrahim ibn-Ya'qub," 184, 190.

57 *Primary Chronicle*, a. 882, ed. Franciszek Sielicki, *Powieść minionych lat* (Wrocław, 1999).

58 Wladyslaw Duczko, *Viking Rus': Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe* [The Northern World, 12] (Leiden, 2004), 188.

59 Wladyslaw Duczko, *Viking Rus'*, 240.

різнорідність характеризує жителів Старої Ладogi, серед яких були також балти⁶⁰. У курганних похованнях кінця X ст. біля Ладозького озера «накладаються скандинавська і фінська культури»⁶¹, що «ясно засвідчує тісне співіснування груп шведського і фіно-угорського населення»⁶².

Різношерсна природа держави Володимира Великого може добре пояснювати ту серйозність, з якою він шукав і впроваджував єдину релігію серед населення, позбавленого етнічної і релігійної єдності. Історія, донесена *Повістю временних літ*, про те, як він ретельно вивчав і порівнював іслам, юдаїзм та західне і східне християнство, може відбивати пошуки відповідей на важливу політичну проблему: як примирити наявні релігійні угруповання? Князь Володимир Святославич не намагався задовольнити їх усіх, як згаданий у ібн Русте цар кайтаків (сучасний Дагестан), котрий «молився по п'ятницях з мусульманами, по суботах — з юдеями, а по неділях — з християнами»⁶³. Натомість київський князь обрав одну релігію і впровадив її залізною волею у 988 р. Тільки тоді він остаточно досяг своєї головної політичної мети — ідеологічної (а невдовзі й етнокультурної) уніфікації країни. Мабуть, це був момент, коли скандинавська ідентичність руської еліти, підтримувана у кількох поколіннях, нарешті «відносно швидко трансформувалася в автохтонну ідентичність — фіно-угорську і слов'янську»⁶⁴.

Таким чином, після тривалих зусиль правителів з династії Рюриковичів, проведені релігійні зміни створили нове обличчя Русі і слов'янського православ'я. Відтоді і донині ця етнонаціональна, але також і політична, назва неминуче пов'язується з православною церквою. З плином часу, досить пізня (після 988 р.) дата етнокультурної «уніфікації» держави могла почати здаватися незручною для правлячої династії. Тому автор написаної у XII ст. *Повісті временних літ* спроектував уніфікацію «варягів, слов'ян та інших» у глибше минуле — у 882 рік, коли Олег захопив Київ і зробив його своєю столицею.

Цей огляд вибраних арабських джерел показує, що у халіфаті Аббасидів *русь* не мали єдиної «етнічної» конотації, навіть якщо визнавалося і наголошувалося їхнє скандинавське обличчя. Живучи серед слов'ян, вони сприйняли деякі місцеві традиції (наприклад, дерев'яних ідолів різних божеств, про які оповідає ібн Фадлан), але були достатньо відмінними, щоб згадуватися окремо в ранніх арабських джерелах. Як зауважив Владислав Дучко, «постійні руські поселенці [у Східній Європі] були завжди меншістю серед тубільного населення, але такою меншістю, яка через свої контакти зі Скан-

60 Mats Roslund, *Guests in the House: Cultural Transmission between Slavs and Scandinavians 900 to 1300 AD*, [The Northern World, 33] (Leiden, 2007), 183, 186.

61 Logan, *Vikings in History*, 205.

62 Duczko, *Viking Rus*, 99.

63 Ibn Rosteh, trans. Lewicki, Kmietowicz, Kmietowicz and Czapkiewicz, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 2/2, 45.

64 Duczko, *Viking Rus*, 255.

динавією могла час від часу ставати численнішою і відновлюватися»⁶⁵. З цієї причини процес етнокультурного об'єднання зі слов'янами розтягнувся на досить довгий час, завершившись тільки завдяки стратегії зміцнення влади князем Володимиром через впровадження нової ідентичності.

***

Отже, навіть якщо «численні ісламські автори мали тільки нечітке, часто сумбурне, уявлення про ситуацію в Русії [тому що] вони залежали від інформації, яка потрапляла з різних рук і вуст...»⁶⁶, це не призвело до серйозних суперечностей їхніх етно-географічних інтерпретацій східноєвропейських суспільств.

Думка деяких західноєвропейських вчених про неоднозначний сенс терміну *Şaḡāliba* може бути наслідком нехтування тим фактом, що жителі халіфату мали широкі та іноді прямі контакти зі слов'янами. Присутність п'яти тисяч слов'ян, які в результаті арабо-візантійської війни були поселені у 663/665 рр. біля Апамеї, може бути й нині упізнана у назві сирійського селища Seklebije⁶⁷. Інші двадцять тисяч⁶⁸ слов'ян були переселені у 690 р. з Малої Азії, куди вони чотирма роками раніше були депортовані імператором Юстиніаном II до району між Антіохією і Кирхусом у Сирії⁶⁹. Пам'ять про це могла відбитися у поемі ал-Ахтала (близько 691 р.), де згадано «натовп світловолосих Şaḡāliba»⁷⁰. Автор жив у Сирії, що робить значення його *Şaḡāliba* недвозначним⁷¹. Решта слов'ян лишилася на візантійському боці кордону, де вони мали свої укріплення, як згадана ібн Хордадбегом «фортеця Şaḡāliba»⁷².

У другій чверті VIII ст. правитель Марван бен Мухаммад переселив до своїх північних провінцій певну кількість слов'ян, чії нащадки пізніше зайняли високі військові посади⁷³. Коли він став останнім омейядським халіфом Марваном II (744–750), він спробував повторити таку ж операцію десь на Кавказі, але двадцять тисяч переселених слов'ян втекли і були скарані за їхню непокору⁷⁴. Ті слов'яни, що пристосувалися до проживання на північно-

65 Duczko, *Viking Rus'*, 127.

66 Sawyer, *Kings and Vikings*, 27.

67 Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 8. Theophanes, *Chronographia*, ed. Carl de Boor (2 vols, Leipzig, 1883–1885), vol. 1, 348.

68 Усі подібні цифри треба розуміти як «багато».

69 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 364.

70 Al-Ahtal, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 6.

71 Див.: Гаркави А.Я. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в. по Р.Х.)*. СПб., 1870, 3–5.

72 Ibn Khordadbeh, *Kitāb al Masālik*, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 71.

73 Ahmad ibn Yahya ibn Gabir al-Baladuri, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 217.

74 Ahmad ibn Yahya ibn Gabir al-Baladuri, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 225.

сирійських територіях, навіть брали участь у громадянській війні, викликаній переворотом Аббасидів у 750 р.⁷⁵

Сто п'ятнадцять років потому якісь слов'янські загоны звільнили ал-Му-таза — претендента на владу у халіфаті, котрий зайняв престол у 866 р.⁷⁶ Дехто з цих слов'янських воїнів повстав проти халіфа а-Мустайна, який сам був наполовину слов'янином через свою матір — рабиню Мугарік⁷⁷. Крім виконання військової служби, слов'яни, розселені у Сирії, зробили внесок у економіку, що може підтвердити назва певного типу винограду *al-ṣaqlabī*, доступного у халіфаті на рубежі IX і X ст.⁷⁸

Контакт зі справжніми слов'янами був можливий не тільки у місцях присутності слов'янських поселенців і воїнів, а й по всіх арабських землях завдяки постійно присутнім і дуже цінним численним слов'янським рабам. Згідно з поетом ал-Гусаймі, перед заворушеннями 812–813 рр. вулиці Багдада були переповнені «слов'янською сараною» (*Ṣaḡāliba*). У багатьох центрах халіфату, ймовірно, існувала постійна слов'янська «культура в екзилі», адже невпинний доплив нових рабів забезпечував стале поповнення слов'яномовної людності, яка могла утримувати свою ідентичність. Носії цієї культури були прямим і завжди доступним джерелом інформації для допитливих географів, таких як ібн Хордадбег, який правильно записав слов'янське слово *ḡnaṣ*. Запис Ібрагімом бен Якубом кількох безсумнівно слов'янських слів також не залишає жодних сумнівів у його знайомстві з *Ṣaḡāliba*, яких він мусив добре знати навіть ще до своєї подорожі з Андалусії до Праги. Зацікавлені у етногеографії арабські еліти знали, хто такі слов'яни, і впізнавали їхню мову. Цей факт не підважує явна помилка ібн Фадлана, який переплутав слов'янізованих балканських болгар з їхніми «двоюрідними братами», що жили на верхній Волзі.

В аглабідському Магрибі та Іфрікії раби *ṣaqlabī* також були численними і часто активними на політичній арені. У 817 р. повстання проти нового еміра Зіядата Аллаха I ібн Ібрагіма (817–838) було очолене таким собі Зіядом ібн Салем, прозваного ібн ал-Саклабіє через його слов'янську матір. У 890 р. слуги *Ṣaḡāliba* еміра Ібрагіма II ібн Ахмада (875–902) спланували вбивство свого пана, але змову було розкрито та її учасників знищено. Через деякий час, впливовий Балаг Слуга, який командував військовими загонами і карбував своє ім'я на монетах, говорив «мовою слов'ян» (*bi-l-ṣaqlabiyya*) у суді того ж еміра. Наступний емір, Абд Аллах II ібн Ібрагім (902–903), був вбитий своїми слугами *Ṣaḡāliba*, яких згодом було скарано. Коли останній аглабідський правитель Зіядат Аллах II ібн Абд Аллах (903–909) мав тікати на схід, він взяв з собою численних слуг *Ṣaḡāliba*. Мало змінилося за правління Фа-

75 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, vol. 1, 428.

76 Ibn as-Sagīr, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 2/1, 139.

77 Al-Mas'ūdī, trans. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 2/1, 147.

78 Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldan*, trans. Lewicki, vol. 2/1, 23.

тимідів, протягом якого тривало завезення рабів *Şaqāliba* до Північної Африки. Халіф Маад ал-Муїз лі-Дін Аллах (953–975) навіть вирішив вивчити слов'янську мову, щоб розуміти своїх слуг⁷⁹.

Позиція партії *Şaqāliba* в Андалусії була навіть міцніше. «В ісламській Іспанії *Şaqāliba* були палацовими слугами; утім вони склали сильну і впливову групу, яка брала участь у політичній боротьбі наприкінці X і на початку XI ст.»⁸⁰. Тільки після розриву мережі работоргівлі у 1020–1030-х рр., що призвів до припинення ввезення слов'янських рабів, змінилися конотації терміну, і у другій половині XI ст. всі світлошкірі раби арабською іменувалися *Saqaliba*⁸¹.

Значення арабських термінів *Rūs* і *Rūsiyyah*, які були не менш чіткими в етнічному плані, також змінювалося у той же час, хоча й в іншому напрямку. Можливо, що початково це була радше назва професії «підприємців», які діяли у Східній Європі (подібно до єврейських купців-радантів — активних учасників євро-азіатської торгівлі), ніж етнонім. Вони були «народженими на воді» воїнами-купцями і включали певне число скандинавів, котрі у своїх торговельно-грабіжницьких експедиціях проникали до річок і озер Східної Європи⁸². Вони були змішані з фіннами і балтами, але передусім зі слов'янами, які брали участь у цих мандрівках так само, як у походах вікінгів на Захід. Присутність слов'ян у загонах *русі* добре засвідчена спостереженнями ібн Хордадбега.

Неоднозначність назви посилилася, коли Рюриковичі оселилися у Києві і почали будувати свою власну державу на землях, заселених переважно слов'янами. Подорожні записки ібн Фадлана, які дають нам «образ людей у процесі етнічної, соціальної і культурної адаптації, асиміляції і поглинення»⁸³, добре ілюструють хід подій. Через сорок років Ібрагім бен Якуб зауважив, що «багато північних племен говорять слов'янською мовою, бо вони змішані зі слов'янами. Серед них є ... *Rūs*»⁸⁴. Отже, йшов процес етно-культурної адаптації, але водночас етнічні відмінності залишалися очевидними. Тільки після прийняття християнства у 988 р. посилилася і невдовзі завершилася слов'янізація київської держави, так само, як раніше сталося з балканськими болгарами.

Таким чином, на рубежі тисячоліть термін *Şaqāliba* втрачав свої слов'янські конотації, тоді як термін *Rūs* став позначати переважно людей, що говорили по-слов'янському.

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

79 Mishin, "Saqaliba slaves in the Aghlabid state," 238–241.

80 Mishin, "Saqaliba servants in Islamic Spain," 312.

81 Див. приклади: Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, vol. 1, 95.

82 Див. нещодавно спробу пояснити назву русь: Eldar Heide, 'Viking — "Rower Shifting"? An Etymological Contribution', *Arkiv för nordisk filologi*, 120 (2005), 41–54.

83 Montgomery, "Ibn Faḍlān," 23.

84 Mishin, "Ibrahim ibn-Ya'qub," 190.